

Trianon után: Ady-recepció az utódállamokban (1920–1944)

A horvát, a szerb és a szlovák Ady-kultuszról

1920. június 4. A trianoni békediktátum aláírásának napja. Délután 4 óra. Ország-szerte megkondulnak a harangok, leáll a közlekedés, az emberek döbbsent némasággal veszik tudomásul: a történelmi Magyarország elvesztette területének kétharmadát, 3 millió lakosát/állampolgárát, erdeit, bányáit, vasútvonalai és gyárai jelentős részét. A csonka ország lakossága egy veszített háború, két forradalomnak nevezett anarchia után hősi halottainak sokaságát siratva, hadifogoly katonáit hazavárva, a román hordáktól kifosztottan tekint a bizonytalan jövő felé. Az országban szegénység, infláció, spanyolnátha-járvány, az elszakított területekről kiűzött, elmenekült vagonlakók létmódjába kényszerültek nyomorúsága hatványozza a veszteségek miatti fájdalmat. Az elcsatolt területek maradék magyar lakosságának traumáját, megpróbáltatását Peéry Rezső szavai visszhangozzák: „A fordulat, a prevrat Szlovenszón igen sokáig kiutasításokat, a kárpótlás nélküli kisajátításokat, az állampolgárság megvonását, a nyugdíjak rendezetlenségét, súlyos adókat, a pusztulás, pangás, megrekedés, elszegényedés folyamatát jelentette a kisebbségi magyarok szótárában.”¹ Majd egy újabb passzus szerint: „a hatalomból kicsöppenve az állam támogató segítségét nélkülözve, diszkriminációtól fenyegetve, az államalkotó népek ellenségének bélyegezve, nyelvi nehézségekkel küszködve néztünk szét egykori létünk romjain a húszas évek elején”.²

A helyzet hasonló Erdélyben s a Délvidéken: a Bácskában, a Bánátban s a Szerémségben is. S nemcsak a színmagyar kisebbségé, a magyar szimpatizáns délszláv ajkú állampolgáré is. Aki a frissen összetákolts Szerb-Horvát-Szlovén Államban *mađaron* (magyarbarát, magyar párti) kívánt maradni, ráadásul a nyolcszáz éves horvát-magyar állami szimbiózis felszámolását a történelem tévedésének tekintette, s a Karađorđevićék egyeduralmát jelentő SHS Állam státusát, nemzetközi elismertségét kérdésesnek ítélte: börtönbe vetették. A horvát

LŐKÖS ISTVÁN (1933) irodalomtörténész, szlavista, nyugalmazott egyetemi tanár, Krleža-kutató.

1 Peéry Rezső: *Requiem egy országéért*. Pozsony, 1993, Pannónia, 76.

2 Uo. 76–77.

tudós albanológus, medievista, történész, a budapesti egyetem történész professzori állásának várományosa – mindezen vétkek elkövetője –: dr. Milan Šufflay háromesztendős fegyházbüntetést kapott. (Alig egy évtized elmúltával a szerb titkosrendőrség bérencei gyilkolják meg Zágrábban a nyílt utcán.)³

Az *ujedinjenje južnoslavenskih naroda*, azaz a délszláv népek „egyesülése” folytán létrejött SHS Állam már *in statu nascendi* a Karađorđević-dinasztia diktatúráját előlegezte meg. Ahogy Csehszlovákia Slovenskot, azaz a szlovákok lakta területeket, a királyi Szerbia – a trianoni döntés értelmében – a geopolitikailag, történelmileg, földrajzilag Szerbiához sohasem tartozott Délvidéket Vajdaság néven – ősi szerbek lakta területnek nyilvánítva – bekebelezhetőnek vélte. A trianoni diktátum értelmében meg is kapta. Az istenáldotta, bőségesen termő vidéket az Arsenije Crnojević pátriárka vezette, a török elől menekülő több mint negyvenezer szerb család lakta be az 1690-es „nagy vándorlás”, a *Seoba* idején és után. E populáció tagjai később eljutottak egészen Szentendrőig, Győrre, sőt Egerre is. Császári-királyi rendelkezés értelmében püspököt választhattak, templomot építhettek, szabad ortodox vallásgyakorlási jogot kaptak – attól az uralkodóháztól, amelynek parancsára Carffa tábornok, az „eperjesi hóhér” szépségi magyar, német, szlovák protestáns hívő állampolgárokat ítelt mártíromságra.

A Délvidék magyarsága is megszenvedte a trianoni döntést követő napokat, hónapokat, éveket. Köztisztviselők, vasutasok, postások, a rendvédelmi szervek magyarjai s módos és kevésbé módos parasztgazdák (családostul) kényszerültek távozni, az otthon maradottak a balkáni „közigazgatás” és „joggyakorlás” szankcióit (pl. férfiak, nők, gyermekek nyilvános megbotozását) elviselni, a parasztok birtokukat, otthonukat az Ószerbiából, Montenegróból jött „telepesekek” (dobrovoljacoknak) átengedni.

És most mindezek után tegyük fel a kérdést: hogyan élték meg az elszakított területek: Csehszlovákia, a volt Szerbia és Horvátország – most már az SHS Állam – „államalkotó” nációi az államfordulatot, csehesen szólva: a *prevratot*? Gondolhatnánk: egyöntetű eufóriával. Úgy tűnik: nem egészen. Ne feledjük: a szlovákság egy jelentős része már a 19. század nyelvi vitái során kifejezésre juttatta: nem kér a szlovák idióma csehesítéséből, még kevésbé az egységes csehszlovák nyelv kanonizálásából. Röviden: nem bizonyos, hogy a szlovák ajkú és identitású lakosság maradéktalanul üdvözölte a két nemzet egyesülését. Újabban történész körökben is emlegetik a szlovák lakta területek elcsatolásával kapcsolatos népszavazás kérdését. Mondják: ha 1918-ban egy referendum döntetett volna a szlovák lakta megyék, régiók elszakadásáról vagy maradásáról, a többség az utóbbi alternatívát választja.

Az 1918-at követően létrejött Csehszlovákia keleti felén – Szlovenszkón – a szlovák sérelmek hamar felszínre kerültek. A hivatalokban – Pozsonytól Zsolnán, Nyitrán, Zólyomon, Besztercebányán át Eperjesig és Kassáig – a cseh lett

3 Lőkös István: Trianoni veszteségünk: Milan Šufflay. *Magyar Szemle*, 2021, 3–4. sz., 22–36.

a hivatalos nyelv, a városi és egyéb hivatalokat cseh ajkú, felkészültség, rátermettség tekintetében „selejtes” bürokraták lepték el. A csehszlovakizmus és a cseh nyelv térnyerése az asszimiláció veszélyével fenyegetett. A *prevrattól* 1938-ig „dúlt a harc szlovákok és csehek közt, mígnem Prágának engednie kellett... merevségéből”.⁴ A feszültségek a harmincas évtized felé haladva lassan oldódtak. A magát polgári demokráciaként meghatározó csehszlovák állam – a szlovák nemzeti érzületre figyelve – engedett szabadabb utat a változásoknak, mindenek előtt a szellemi élet területén. A harmincas évek elején – a mindinkább Szlovenszkóként emlegetett területen – már egy mozgásba lendült művelődési-irodalmi-zenei-képzőművészeti étellel találkozunk. A szellemi élet a modernizáció vállalója lett. Az egykor szlovákul *Prešporok*nak nevezett Pozsony, Bratislava néven, nemcsak főváros, modern irodalmi-művészeti centrum is lett. Ahogy Szalatnai Rezső fogalmaz: „A [szlovák] múltban csak írók voltak, most irodalmi élet vert hullámot, Túrócszentmárton helyett Pozsonyban, ahová leköltöztek a szlovák szerkesztőségek és könyvkiadók, a ... kávéházakban... megtalálhatók a szlovák írói és művészi asztaltársaságok is. Rengeteg könyv jelenik meg..., rendkívül sok újság, folyóirat lát napvilágot... Türelmetlenség, keresés, mohóság és kielégítetlenség jellemzi a szlovák szellemi életet... Az irodalom: áramlatok és ellenáramlatok kavargása, mint bárhol ez idő tájt.”⁵ A Nagy Háború után új, talán némileg a mi nyugatosainkhoz hasonlítható, fáziskéséssel megjelenő nemzedék lép színre, köztük mintegy fél tucatnyian a modern magyar irodalom, elsősorban Ady életműve ígézetében. E nemzedék már ekkor ígéretes tagjai: Štefan Krčméry, Ján Smrek, Emil Boleslav Lukáč, Valentin Beniák, Milo Urban, Vladimír Roy és mások. A szlovák intelligencia meghatározó személyiségei. Képviselői annak az értelmiségi körnek, amelynek tagjai sajátos, bátran írom: kettős identitás részesei. Valamennyien magyar középiskolát, egyetemét végzett diplomások. Kétnyelvűek, magyar nyelvtudásuk anyanyelvi szintű, a magyar irodalom és kultúra ismerői – az írók, költők a *litteratura hungarica* remekműveinek tolmácsolói – írói-költői életművük tanúsítja –, befogadói. A szlovák líra e 20. századi klasszikusainak egyike, Krčméry írja: „Na maďarských školách boli sme zväčša bilinguisti. Ja i veršoval som maďarsky a slovensky.” (A magyar iskolákban többnyire kétnyelvűek voltunk. Én is verseltem magyarul is, szlovákul is).⁶ És persze magyarul olvasták – Radó Antal és Zemplényi Árpád fordításában – a világirodalom nagyjait is. Petőfi, Arany és Madách remekműveit magyarul is, szlovákul is kézbe vehették: Pavel Ország Hviezdoslav klasszikus értékű átültetésében műveik közkézen forogtak a Felvidéken. A Délvidék szerbjei Jovan Jovanović-Zmaj átköltései birtokában tehették ugyanezt.

S ha már a kétnyelvűség e közép-európai jelenlétével nézünk szembe, nem feledkezhetünk meg a magyarul is verselő/alkotó szerb, horvát, szlovák, román

4 Szalatnai Rezső: *A szlovák irodalom története*. Bp., 1964, Gondolat, 148.

5 Szalatnai: i. m. 150–151.

6 Štefan Krčméry: *Andrej Ady v slovenskom zrkadle. Elán*, (Prága), 1935. jan. 3.

szerzőkről sem. A szlovák irodalom nemzeti klasszikusa: Pavel Ország Hviezdoslav (1849–1921) mintegy százhusz magyar nyelvű „zsengével” indult el a Parnassus felé *hungarus patriotizmusát* is manifesztálva egy-egy magyar nyelvű költeményben, hogy aztán epikus, lírikus és drámaíróként örökre beírja nevét a szlovák irodalom aranykönyvébe.⁷ Ivan Mažuranić (1814–1890) a horvát romantika legjelesebb lírikusa, epikus költője kisebb kötetre való magyar nyelvű poézissal kezdte a pályát, Virág Benedek és Berzsenyi Dániel klasszicizmusát visszahangozva fiúmei és szombathelyi diákként.⁸ Az erdélyi román Liviu Rebreanu (1885–1944) a soproni kadétiskola elvégzése után a tiszti pályára a Ludovikáról indulva veti papírra első, magyar nyelvű írásait.⁹ És írt verset magyarul a szerb Veljko Petrović (1884–1967),¹⁰ a szlovák Emil Boleslav Lukáč (1900–1979) és Štefan Krčméri (1892–1955) is.

Lukáč és Krčméri szlovák kortársai: Vladimír Roy, Ján Smrek, Valentin Beniák s a délszláv Veljko Petrović és Miloš Crnjanski s Todor Manojlović élményvilágának alaprétege részben a Nagy Háború előtti évekből való, ám a közép-európai államhatárváltozások s az új államok belső viszonyai jelentősen bővítették élményeik tárházát. A kisantant országainak magyarellenes politikája, a szlovák, román, szerb (jugoszláv) nacionalizmus viharzása között kellett a magyar–szlovák, magyar–román, magyar–szerb, magyar–horvát szellemi-művelődési kapcsolatok ügyét szolgálni – már akik belső kényszerből, a hanyatló, majd összeomló Osztrák–Magyar Monarchia élményvilágának birtokosaiként is, feladatnak, küldetésnek vélték azt. S máris feltehetjük a kérdést: a felsorolt – és fel nem sorolt – szlovák, szerb, horvát írástudók – kétnyelvűségük és történelmileg örökölt *hungarus tudatuk* birtokában – mit tettek és mit tehettek az általuk jól ismert moden magyar irodalom közép-európai befogadásáért?

A válasz expozíciójaként a két háború közötti korszak immár európai nyelveken is sikeres szlovák prózaíró: Milo Urban, az *Élő ostor (Živý bič)* című háborús regény szerzőjének gondolatait idézem. Urban *A Reggel* című pozsonyi napilap 1931. augusztus 15-ei számában a szlovák–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatokról értekezik.¹¹ Az államfordulattal – írja – „a szlovák irodalom ... megkapta ... a fejlődés lehetőségét és egy célt, amely ... felé törekedhetik; ... tizenkét évi forrongás után ... a szerény szlovák irodalom szinte változatosságot és ... reményteljes ígéretet kapott ... azoknak az utaknak szétágazásában, amelyeken a jövő felé halad”. Ám ahhoz, hogy célját elérje, küldetését teljesítse, „néhány... feladatot kell teljesítenie... [s] a legfontosabbak egyikének tartom azt, hogy

7 Sziklay László: Hviezdoslav magyar nyelvű zsengei. *Filológiai közlöny*, 1/1955, 2. sz., 224–244.

8 István Lőkös: *Hrvatsko-madarske književne veze*. Matica Hrvatska. Zagreb, 1998, 63–103.

9 Liviu Rebreanu (1885–1944). Világirodalmi Lexikon, 14. köt. Bp., 1989, Akadémiai Kiadó; lásd még: Domokos Sámuel: Liviu Rebreanu nyomában Gyulán. *Filológiai Közöny*, 1986–1987, XXXII–XXXIII. évf., 3–4. sz., 273–283.

10 Lőkös István: *Hidak jegyében*. Bp., 1974, Magvető, 185–189.

11 Milo Urban: Szlovák irodalom és kulturális kapcsolatok. *A Reggel*, 1931. aug. 15., 188. sz.

megtalálja a természetes kontaktust a magyar irodalommal és ennek az irodalomnak közvetítése révén az objektív magyar nyilvánosság ama részével, amely törekvéseinket, [s ezek] ...magasabb történelmi és kulturális” értékét jelentik.¹² Fölöttébb józanul, tárgyilagosan ítél, amikor hozzát teszi: „Iskoláinkból olyan generációk kerülnek ki, amelyeknek fogalmuk sincs a magyar nyelvről, a magyar irodalomról. Nemzetiségi szempontból ez talán természetes, de nem lehet természetes kulturális szempontból „annál is kevésbé, mivel már a Magyarországgal való szomszéd helyzetünk több tekintetben egymásra utal bennünket”.¹³ Írását tények közlésével zárja: „Részünkről megvan a szimpátia és adva vannak a találkozási pontok, amint az Móricz Zsigmond legutóbbi csehszlovákiai látogatása alkalmával, és amint az a magyar irodalomról való fordításokkal bebizonyosodott (Ady, Szabó [Dezső] cseh fordításban).”¹⁴

A magyar irodalomtörténész/filológus tudja: Hviezdoslavot Petőfi-, Arany- és Madách-átköltései a fordításirodalom emblematikus képviselőinek sorába emelték. S tudja azt is: Ady költészetének szlovák, szerb, horvát befogadása bizonyos mérföldkő, műveinek népszerűsége – a két világháború között – csúcspontot döntött. Miként Fried István megállapítja: „Ady Endre költészete (egyeseget élettörténete, személyisége, másokat nemzetpolitikai kérdésekben kinyilvánított felfogása) nem hagyott közömbösen, éppen ellenkezőleg: állásfoglalásra késztetett...”¹⁵ A szlovák Ady-recepció történetét Csukás István dolgozta fel páratlanul adatgazdag, *Ady Endre a szlovák irodalomban* című, a kérdés kutatásában megkerülhetetlen könyvében, újabban pedig Fried István tollából olvashattunk a témával kapcsolatosan mellőzhetetlen sorokat.¹⁶ A délszláv (szerb és horvát) Ady-kultusz tényeiről Bányai János, Bori Imre, Bosnyák István, Lukács István, Vujicsics D. Sztoján adtak számot¹⁷ E sorok írója – Németh László Krleža-esszéjének inspirációja nyomán – német nyelvű monográfiában vázolta a horvát költő Kerempuh-balladáinak (*Balade Petrice Kerempuha*) adys ihlettségét.¹⁸

12 Uo.

13 Uo.

14 Uo.

15 Fried István: Ady Endre és a szomszédos irodalmak. *Forrás*, 2017, 9. sz., 77.

16 Csukás István: *Ady Endre a szlovák irodalomban*. Bp. 1961, Akadémiai Kiadó; Fried István: i. m. 77 s kk.

17 Bányai János: Adat Krleža Ady-értelmezéséhez. *Híd (Újvidék)*, 1978, 1493–1504; Bori Imre: Ady Endre a szerb-horvát irodalomban (1906–1944). *Híd (Újvidék)*, 1977, 1. sz, 54–71; Bosnyák István: Egy horvát-magyar Ady-verskötet elé. *Híd (Újvidék)*, 1978, 224–228; Lukács István: Krlež–Bog–Ady. (Krlež–Isten–Ady). In: *Bibliotheca Croatica Hungarae. Hrvati u sojetlu prežimanja kultura i jezika*. Szerk. Blazsetin István. Pécs, 1997, 62–67; Vujicsics D. Sztoján: Ady és a szerb-horvát írók. *Világirodalmi Figyelő*, 1958, 128–137; Uő.: Ady et des écrivains serbo-croates. *Acta Litteraria*. Bp., 1959, 185–201; Lőkös István: *A Kaptoltól a Ludovikáig*. Bp., 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó.

18 István Lőkös: *Erlebnisse und Rezeption. Krležas Kerempuh-Balladen aus ungarischer Sicht*. München, 1999, Verlag Otto Sagner, 119.

Az eddigi kutatások e szelektív szemléje is tanúsíthatja: a két világháború közötti Közép-Európa néhány irodalmában Ady népszerűsége, költészetének jelenléte relatíve felülmúlja a költő halála utáni hazai befogadását.

E recepció mértékét, történetét szemlélve szembetűnő a befogadás világ-irodalmi íve. Kezdetét a szlovák nemzeti klasszikus: Pavel Országh Hviezdoslav nagyívű „ódája”: az „Igen, te heroldja a derűsebb időknek” (Tak helolde, ty svitajúcich časov) kezdetű vers jelenti, summáját pedig a horvát Krleža legjelentősebb opuszai: az esszék, a *Zászlók (Zastave)* című, befejezetlenségével is monumentális monarchia-regény s a *Petrica Kerempuh balladái* című verses kompozíció. Minden említett irodalomban érvényes: a befogadás inspirálója sokaknál a *Magyar jakobinus dala* című Ady-vers; a szlovák irodalomban már Hviezdoslav költeményének mottója a sokszor idézett strófa: „Ezer zibbadt vágyból mért nem lesz // Végül egy erős akarat? // Hiszen magyar, oláh, szláv bánat // Mindigre egy bánat marad.”

*

Szerbül az első Ady-vers a fiatal Veljko Petrović tollából 1906-ban „szólalt meg”, a magyarországi szerbek népszerű folyóiratában, a *Brankovo kolóban*, de Petrović – vele párhuzamosan – Rilke-verseket is fordít, „mintha a modern érzékenységből venne leckét”.¹⁹ A zombori magyar gimnáziumban érettségizett, majd Budapesten jogot tanult Petrović persze nemcsak a francia s a német (helyesebben osztrák) modernség iránt mutatott fogékonyságot, igazán érzékenyen, élményszerűen Ady magyarság-versei érintették meg – *A szerb föld* című szerb nyelvű költeményében *A magyar ugaron* fakasztotta *ugarképzetet* recipiálja, ami – jelképesen bár – a szerb és a magyar sorsazonosság felismerésére vall. Évtizedek múltán, személyes találkozásunk alkalmával mondta: ezt a felismerést később nála is a *Magyar jakobinus dala* fentebb már idézett strófája erősítette. És természetesen: „nem Veljko Petrović az egyetlen délszláv költő, aki lobogni és gondolkodni kezd az Ady-versek lángja közelében életről, halálról, világról, hazáról”.²⁰

Az Ady-versek üzenetének szerb reflexiója a századfordulón korántsem véletlen. A Délvidék lakta, egyáltalán a 17. század vége óta nagy lélekszámban magyar földön tért hódított szerbség is a 19–20. század fordulóján – miként a Felvidéken a szlovákság – kineveli a maga kétnyelvű, magyar identitást, sőt a *hugarus tudatot* is vállaló értelmiségét, amely a 19–20. század fordulóján s a századelőn törvénytörően lesz fogékony Ady költésze iránt. Ne feledjük: már a 19. század első felében az újabb kori szerb irodalom bölcsőhelye Pest és Buda volt, a város „rác ajkú” polgárai – ügyvédek, kereskedők, módos iparosok – itt alapították meg a *Szerb Maticát (Matica Srpska)*, itt indult a ma is megjelenő tudományos, kulturális és irodalmi periodika: a *Letopis Matice Srpske*, Karlócan

19 Bori Imre: i. m. 54.

20 Uo.

pedig létrejött a szerb kultúra alakulástörténetét sokban meghatározó szerb ortodox egyházi központ. E tények magyarázzák: az 1900 táján színre lépő magyarországi szerb költőnemzedék *magyarságélményét* s a magyar irodalom iránti vonzalmát.

Petrović után, 1910-ben (a szlovák Hviezdoslav *Tak herolde...* kezdetű, Adyt köszöntő versével egy időben) szintén a *Brankovo kolóban*, a későbbi irodalomtudós Mladen Leskovac teszi közzé a *Vér és arany* szerb translációját.²¹ S most már csak alig három esztendő telik el: megjelenik a szerb Ady-recepció első, irodalomtörténeti jelentőségű dokumentuma: a *Letopis Matice Srpske* Ady-száma 1913-ban. Tizenkét Todor Manojlović fordította Ady-vers s egy a fordító fogalmazta, feltűnő kompetenciára valló tanulmány reprezentálja a modern magyar líra zsenijének közép-európai érvényű poézisét.

A versek válogatása, a fordítások – talán nem éppen formahű, de művészi műhelymunkára valló – csiszolódása és az esszé fogalmazása idején Manojlović földrajzilag és fizikailag ugyan távol van már Adytól, Itáliában gyűjti művészettörténeti ismereteit, s formálja – olasz mintára – irodalomszemléletét, mégis – vagy éppen ezért – rálátása az életműre lényegi, az 1913 előtti Ady-kötetek alapos ismerete sejlik mondataiban. Magabiztosan állítja: Ady „a magyar modernizmus vezére, feje, koronázatlan királya”. Ez a határozott értékítélet a szlovák Ady-recepció néhány évvel későbbi nyitánya tükrében és párhuzamában kiforrott értékítéletként hat. S persze az is, amit az Arany halála utáni lírai életművekről (Vajda, Reviczky, Komjáthy) mond, amelyek fölé üstökös-ként emelkedik majd „a nő, a bor, a harag, pénz és Isten”, vagyis annak az „öt dolognak” a megéneklője, amely öt dolog minden boldogság és minden szenvedés, minden szépség és minden borzalom okozója. Nemcsak azt a költőt látja Adyban, akinek személyében „vált tudatossá és nyert formát és kifejezést minden, ami után már néhány évtizede vágytak, és ami forrott a magasabb rendű magyar lelkekben, minden elégedetlenség az eddigi nehézkes intellektuális haladással, a nemzetek hibás és bűnös szándékaival, minden határozatlan vágy a jobb iránt és minden nagy és olthatatlan szomja a nyugati művelődés után”.²²

Manojlović Ady-portróját az általa fordított s dolgozata függelékeként publikált versek elemzésével teszi teljesebbé. Noha ítéletalkotásában – értelem szerűen – az Ady-életmű 1913 előtti szegmensére hagyatkozik, analízise a teljes Ady felé mutat, amikor leírja: „Minden végzetszerű: hogy éppen magyarnak született, hogy éppen őbenne ébredt fel népe intellektuális lelkiismerete, hogy neki kell átéreznie a legnagyobb magyar fájdalmakat és reménységeket s mind-

21 Uo. 55.

22 Manojlović szövegét Póth István fordításában idézzük. In *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Válogatás hét évszázad írásaiból. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor. Szerk. Hinora Sándor. Bp., 1962, Tankönyvkiadó, 575. Manojlović tanulmányának eredeti szövege in *Letopis Matice Srpske*, 1913, 296. kötet, 23–25.

ezekhez még odatársulnak a bor, a nő, a bajok és kétségek hozta kísértések és istencsapások.”²³

Manojlović az Ady-líra dimenzióinak avatott ismerőjeként verskommentárjait a *Hortobágy poétája* című költemény méltatásával kezdi. Ady „önarcképe” ez a vers, mondja a hajdani nagyváradi Adyval töltött napok és esték diskurzusainak, borozgatásainak résztvevőjeként a szerb pályatárs, felismerve a költeményben „Ady végtelen és fájdalmas vitájának kezdetét hazájával”. Olyan ráérezés ez, mint a Veljko Petrovićé volt 1906-ban, amely ismét csak ama kettős: nyelvi és szociológiai identitásból fakadt, s amely a Trianon előtti, a történelmi Magyarország valóságából szívta nedveit. S nem volt ez másként a Párizs-élményt hordozó vagy a Léda-élmény inspirálta költeményeknél sem, amelyeket Manojlović *Letopis*beli válogatásában *A Szajna partján*, a *Léda a hajón* vagy a *Temetés a tengeren* című versek reprezentálnak. Az interpretációk summáját Bori Imre fogalmazta meg vitathatatlan érvényességgel: Manojlović „szenvedélyes hangú bekezdésben mutatja be az első Ady-kötetek szerelmi élményének természetét. A nagy ellentmondások ezek a versek, örömökről és keserűségekről dalolnak, kábításokról, amelyek égbe emelnek és pokolra ragadnak. A szerelem itt orphikusán titokzatos, isteni és borzalmas, leginkább transzcendentálisan eszményi vágyakozás, ugyanakkor testiség is, a nő angyal és ördög egyszerre, anya és szerető, ahogy a *Mária és Veronika* című Ady-versből kiolvassa.”²⁴

Manojlović esszéje nemcsak az 1913 előtti Ady-életmű egyszerre tárgyyszerű és intuitív közelítése, az Ady-líra iránti affinitásának prezentációja is. Szövegének passzusai több helyen elárulják: számára Ady „legfényesebb és leghíresebb kötete” (1913-ban) a *Vér és arany*. A kötet karakterét illusztrálandó *A Halál rokonát* ültette át szerbre.

Bori Imre emlékeztet arra is: a nagybecskereki magyar–szerb–német nyelv- és szociológiai közegben nevelkedett szerb költő és intellektuel Manojlović számára Ady kálvinizmusa sem egzotikum, a korabeli magyar világ felekezeti színeképeinek egyik meghatározó eleme. Miként majd a katolikusnak született, s a katolicizmus misztériumát gyermekként átélő horvát Krležánál, nála is a karakteres impresziók formálják élményét az Ady-versek kálvinista motiváltságáról, istenképéről. Jól látja: verseiben Ady a kálvinista Istennel dialogizál, s érzékeli azt is: a Hortobágy poétája ezt az Istent keresi „a Sion hegy alatt”, majd szembesül vele – modern tékozló fiúként –, s ez a kálvinista Isten lesz egyik „legnagyobb és legfényesebb költői élménye”.²⁵

A tizenkét fordítás tükrében bemutatott Ady-portré utolsó ecsetvonása a *Szeretném ha szeretnének* szerb translációja. El kell fogadnunk Bori Imre megállapítását, mely szerint a szerb pályatárs „nem annyira az Ady-irodalomra

23 Idézi Bori Imre: Ady Endre a szerbhorvát irodalomban (1906–1944). *Híd* (Újvidék), 1977, 1. sz., 53.

24 Bori Imre: i. m. 56.

25 Bori Imre: i. m. 56.

támaszkodva” fogalmazza meg gondolatait, versértelmezéseit, sokkal inkább szuverén interpretátorként tolmácsolja s értelmezi a magyar költő verseit. Az ifjúkori barát szól itt Ady mellett, aki – Juhász Gyula szerint – „a magyarság szerelmese volt, ... imádta Csokonai és Arany nagyságát”, s akinek társaságában később Belgrádban, a „Teraziján” „fiatal és rajongó irodalmárok úgy olvasták fordításában Adyt, mint a »holnaposok« egykor a váradi teraszon”.²⁶

A *Letopis* Ady-száma Manojlović fordításai és esszéje mellett közöl egy másik tanulmányt is: Marko Maletin: *Ady – a magyar hős* című írását. Bori Imre „vázlatként” definiálja a dolgozatot, amely nem annyira tartalma, inkább terjedelme okán akár Krleža 1930-ban készült *Ady Endre, a magyar lírikus* című esszéjével is párhuzamosítható. A közép-eurpai Ady-recepció e korai szakaszában nem csak irodalomszociológiai, filozófiai, egyáltalán társadalomtudományi közelítése teszi figyelemreméltóvá. Ám amíg Manojlović „a »költőt« ünnepelte” Adyról szóló írásában, addig Maletin a „par excellence szociális költőt mutatja be”.²⁷ Az Ady-életműhöz az 1912-es esztendő táján s a következő években a hazai és a balkáni térségben zajló konfliktusok tükrében értelmezi Ady lírájának ekkori korszakát. Úgy véli: a korábbi, a tízes évek harcos Adyja válságba jutott, amelynek oka-hátttere a Jászi-féle polgári radikalizmus kudarca s az 1908 körüli években még az új magyar irodalmat megteremtő *Nyugat* nemzedékének kifáradása. Tanulmánya elején Ady egy Kabos Edének címzett „levél-cikkéből” idéz egy szerinte az akkori Adyt jellemző részletet: „Kacérkodom, talán még csak kacérkodom az öregséggel, de ez az öregség bizony csak a nyakamon van, s félek, maholnap megint összebarátkozom a faluval, Érmindszenttel, s ha egy tébolyodott percemben meg nem házasodom, s ha a városi remeteségem fikció lesz, hazajövök Érmindszentre.”

Az idézet a tanulmány szerzőjének vélekedését hivatott alátámasztani, mely szerint Ady pályája csúcsára jutott, s talán itt a pálya csúcsán kellene meghalnia.

A két ellentétes nézőpontú dolgozat potenciális szerbiai fogadtatását latolgatva nagyjából az alábbi konklúzió kínálkozik: Ady lírájának Manojlović fordította darabjai és személyes élményeket rejtő esszéje közkezen forogtak a háború után a fiatal szerb írók-költők körében s – miként a Délvidék–Pozsony–Zágráb között helyét kereső Kázmér Ernő írja – „az eddig idegen országrészekből” Belgrádba érkezők alkotják e fiatal csoportot: „Bosznia nagy elbeszélője”: Ivo Andrić, a „ragyogóan okos” Stanislav Vinaver, „a süllyedő dalmát szigetek dús krónikáját” író Sibe Milicsics, és még sokan mások.²⁸ A társaság körében a München, Basel, Firenze, Róma univerzításain tanult, Papini, Marinetti, Palaceschi, Däubler szimpátiáját magáénak tudó Manojlović újabb és újabb

26 Juhász Gyula: „Magyarok, szerbek”. In *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből...* I. kiad., 671–672.

27 Bori Imre: i. m. 59.

28 Kázmér Ernő: Ady szerb barátja: Todor Manojlovics. *Kalangya*, 1944, 413.

szerb nyelvű Ady-fordításokkal népszerűsíti a magyar költő-zseni poézisét. Az 1918 utáni években e társaság tagjai „sokszor idézik az »öreg suhanc vágyakozását«, amit Manojlović ...olyan érzéki tökéletességgel és annyi érett szín-pompával fordított le:

Ovde u selu je cvetno drveće,
Ovde se stari momak seča
On izaziva sliku nekadašnje,
Devičke gospodjice.

Itt, a falumban virágosak a fák,
Itt a régi suhanc el-elemlékezik,
S a régi, szűz kisasszony
Alakját felidézgeti.

Kázmér 1938-ban papírra vetett emlékező írása nem jelzi, de más források igen: Manojlović távlati terve a teljes lírai Ady-œuvre átköltése. A miskolci(!) *Reggeli Hírlap* belgrádi tudósítója például 1925. április 18-án arról informálja olvasóit, hogy „Manojlovics Tódor szerb költő lefordítja Ady Endre összes verseit”.²⁹ A belgrádi keltezésű interjú a „Kralja Milanova ulica 40 szám alatti palota nagyszerűen berendezett szalónjában” készült, tárgya az újabba szerb irodalom történései s az ígért szerb nyelvű Ady-edíció. A magát Ady rokonának tekintő Manojlović elismeri: bár Adyt fordítani roppant nehéz, mégis kötelességének tekinti a magyar költészet „robusztus zsenijét” nemzetével megismertetni. A *Szeretném ha szeretnének* kötet „nagy részben készen van”.³⁰

Hogy szándéka a második világháború kataklizmája miatt csak később és részben valósult meg, nem az ő mulasztása. Ám, hogy a két világégés közötti évtizedekben is Ady ígésében élt, azt egy az „Ady-revízió” kapcsán, 1929-ben „egy szabadkai magyar lapban” közölt, *Ady védelmében* írott cikke példázhatja. A szerbnek született, de magyar nyelvi, irodalmi és kulturális identitását megtagadni sohasem hajlandó Manojlović csodálkozva konstatálja, hogy 1929-ben Magyarországon „még mindig nem érzik át teljesen, hogy mit és kit bírnak Adyban”. A hajdani, „az 1905–1910-es évek hangulatát idéző mai [1929-ben vagyunk] csetepatéban „az ejti ámulatba” az embert, „hogy a mostani Ady-támadások között egynéhány fiatalabb és ... szellemi iránya szerint inkább a progresszív irányokhoz tartozó író is jelentkezik, s hogy ezek szintén képtelenek átérezni Ady jelentőségét, hogy ezek talán szintén ama »balga« magyarok közé tartoznak, akik nem tudták meglátni, hogy itt járt közöttük Argirus, az álmos királya.” Okkal véli: „Adynak ez a tusa nem árt, sőt talán egész élete stílusában

29 Manojlovics Tódor szerb költő lefordítja Ady összes verseit. *Reggeli Hírlap* (Miskolc), 1925. ápr. 18.

30 Uo.

van, hogy még a sírja körül is dúl a harc, amelynek mindig fatálisan az ő diadalával kell végződnie.”³¹

Az Ady-líra szerb befogadásának meghatározó alakja lett az 1918 utáni években a konzervatív körök ellenérzésével fogadott, pályakezdő Miloš Crnjanski is. 1919-ben, a *Književni jugban* tette közzé kapcsolattörténeti szempontból becses Ady-nekrológját, amely Krleža 1919. január 29-ei emlékező sorainak szerb ikertestvére. A pályakezdés küszöbét éppen csak átlépő, szerb anyanyelvű, de nevelkedése körülményeinek folyományaképp³² magyar nyelvi identitású fiatal költő írja a teljes Ady ismeretére utaló nekrológot. Az *Új versekkel* színre lépő Ady „forradalmi bombaként robbant be a magyar irodalomba” – írja Crnjanski –, „a Hofmannsthaléhoz hasonló új és gazdag, ám kemény és férfias nyelvezettel”, „meggyötört népe minden fájdalmát, szégyenét, szemérmességét és örömét beleírva” verseibe. Ez a költészet nem a „pompás és dekadens” kifejeződése, „hanem fekete és lázadó, miként Kollwitz vázlatai” s egyes darabjai „Michelangelo szonettjeinek erejével hatnak, mások meg teli vannak Béranger vidámságával”. E világirodalmi csúcspont hódító költészet, az európai művészet kontextusában láttatott lázadó poétát élete alkonyán „csalódás várja: a háború”. A háború, amelyről „egyetlen dicsőítő szót le nem írt”, s a *Halottak élén* című kötet verseivel „könyve pacifistább Le Feunél”. A megholt Adyt – mondja – „Magyarország legnagyobb lírikusa és a forradalom bajnokaként síratja el, nekünk pedig ismernünk kell ezt a nevet, mert ez a név minden jónak, humánumnak, műveltségnek és előkelőségnek forrása az új magyar irodalomban.”

A nekrológ irányjelölő szavainak hitelét évtizedek múltán, 1944-ben majd Herceg János fogalmazza meg: „A délszávoknál Adynak nem volt ellensége. Különböző folyóiratokban számos ismertető cikk és tanulmány jelent meg róla és költészetéről, de mindig a legnagyobb elismerés hangján.”

És mit tett a csongrádi születésű, Temesváron diákoskodó szerb Ady-hívó, az Ady-líra szerbiai megismerését sürgető Crnjanski, aki a háború után s az új délszláv állam megalakulása körüli hónapokban, években érkezik Belgrádba, ahol – mint írja – „néhány szerb és horvát költőt talált ..., akik a jugoszláv irodalomban egész új korszakot nyitottak. Köztük voltam én is. A konzervatív irodalmi körök vádat emeltek ellenem azért, mert irodalmunkba – Ady Endre költészetét vittem. Minekutána az egész régi irodalmunkat felforgattuk, ismét elszéledtünk a világ négy tája felé, s így 1922-ben Párizsban, »az ámulások szent városában« tűntem fel.”³³ A *Gare de l’Esten* című Ady-vers sorának Párizs-allúziója nem más, mint a belgrádi szerb fiatal költők modernizációs szándékának kifejeződése, akikben élt egy erős, a modernitást jelképező Párizs utáni

31 Az idézeteket a *Kalangya* újra közléséből vettük, Todor Manojlović: Ady védelmébe. *Kalangya*, 1944. febr. 15., 2. sz., 51–53.

32 Crnjanski Csongrádon született, Temesváron nevelkedett, itt volt gimnazista diák, a piaristáknál érettségizett.

33 Idézi Bori Imre: i. m. 63.

vágyakozás. Miként Bori Imre megjegyzi: „Crnjanski és Todor Manojlović, amikor Korfu szigetéről a háború végén hazatér, a szerb modernista mozgalmakat olyan módon akarja megszervezni, mint amilyen Nagyváradon *A Holnap* volt, s amelynek Ady a vezérlő csillaga.”³⁴

Ha a modern szerb líra hordozójaként e szerveződés még nem is látszott körvonalazódni, néhány ígéretes pályakezdő ezen a nyomon kívánt parnasz-szusi magaslatokra jutni. A *Halottak élén*, ez a háborúellenes költői requiem nemcsak a harcterek poklát megjárt Crnjanskit inspirálta: az újabb, a nagy világégést követően debütáló nemzedék egy-egy tagjának költészetét is. A fiatalon meghalt, nagy ígéretnek számító Dušan Vasiljev háború utáni *kánciói* Ady háborúellenes líráját visszhangozzák: „az Ady-versek »dallamai«, mondatformái, ismétlődéseinek rendszere válik Vasiljev költői műhelyében szerb verssé”,³⁵ de adys hangszerelésű verseket ír Žarko Vasiljev csakúgy, mint Dušan Srezojević és Dušan Malušev is. Az utóbbi – miként számosan a századelő fiatal, bácskai-bánáti származású szerb intellektueljei közül – budapesti medikusként olvasta Adyt, figyelhette a körülötte zajló irodalmi életet, s lapozhatta a *Nyugat* első számait. Máig kutatójára vár a Malušev-líra Ady-futamainak feltárása, amit már Crnjanski is szorgalmazott.

A húszas évek szerb Ady-kultuszának karakteres szereplője a korábban már említett Mladen Leskovac. Precizitását, az Ady-líra iránti vonzalmát, anyanyelvi szintű magyar nyelvtudását ismerve Szenteleky Kornél szerb nyelvű Ady-verskötet edícióját várja tőle, ami – sajnos – nem valósult meg, ám Leskovac Ady-fordításai feltűnnek mértékadó folyóiratok lapjain – gyarapítva a szerb Ady-transzlációk pannóját. 1926-ban a *Reč i slika* lapjain jelenik meg öt Leskovac fordította Ady-vers rövid ismertetővel. Két év múltán, 1928-ban a *Književni sever* négy, a *Život i rad* ugyanakkor, majd 1931-ben öt-öt fordítás közlésével gyarapítja a Leskovac-átültetések számát. A fordító munkát – egyebek között – az *Égő tűzben dideregve*, a *Vér és arany*, *Az őszi lárma*, az *Asszonyok a parton*, *Az én két asszonyom*, *Absolon boldog szégyene* stb. című versek reprezentálják. A két háború közötti időszakban a Leskovac fordította huszonöt Ady-vers – ha nem is önálló kötet formájában – az ún. „felszabadulásig” vitathatatlanul a „legkiegyensúlyozottabb és legformatívabb átköltése a magyar költőnek”.³⁶ Az említett két évtized szerb Ady-recepciójának summáját Bori Imre fogalmazta meg: „Az első szerb nyelvű Ady-kötetet... nem tudta feldajkálni az 1906–1944 közötti harmincnyolc esztendő. Ady Endre költészetének hatása azonban éppen ebben a majd négy évtizednyi időszakban volt a legerőteljesebb és a legintenzívebb: akkoriban a modern szerb költészet alapjába épült.”³⁷

34 Uo. 64.

35 Uo.

36 Uo. 71.

37 Uo.

A közép-európai (pontosabban: a horvát, szerb, szlovák) Ady-recepció ívének kezdő és végpontját fentebb Hviezdoslav és Miroslav Krleža Ady-reflexióiban jelöltük meg. Említett geográfiai térségünk déli ténfelen maradvá, az utóbbi alkotó Ady-képének tükrében vázoljuk fel röviden a magyar költő horvát befogadásának fontosabb, a Krleža-életmű motívumvilágát, nyelviségét, képeit gazdagító és jellemző tényeit.³⁸

*

Noha Magyar- és Horvátország nyolc évszázadon át államszövetségben élt, s a 19. század végéig irodalmainkban az átjárás úgyszólván folyamatos volt, a kiegyezést követő utolsó évtizedekben (1883–1918) mindez visszájára fordult. Zágráb utcáin, de olykor vidéken is megmozdulások zajlottak, zavarták a köznyugalmat. 1895-ben a zágrábi egyetemi ifjúság nyilvánosan elégette a magyar zászlót az uralkodó látogatása idején. 1903-ban véráldozattal járó tüntetés zajlik Zágrábban: a tüntetők erőszakkal szerelik le a zágrábi főpályaudvar magyar feliratait. A megmozdulásnak a rendőrség drasztikus beavatkozása vet véget, de a tiltakozó megmozdulások időnként ismétlődnek.³⁹

A magyar nyelvismeret a hivatalokra korlátozódik, magyar iskolák alig léteznek, a működését a 19. század elején épp csak megkezdő egyetemi magyar tanszék professzorának előadásait a hallgatóság bojkottálja, a magyarbarát albanológus professzort, Milan Šufflay-t elbocsátják az egyetemről.⁴⁰ Ami az irodalmi életet illeti: a *horvát modernizmus* (Hrvatska Moderna) jeles költői-szépírói nem tudnak magyarul, a korszak költő-reprezentánsa: A. G. Matoš aligha ismerte Adyt, Juhász Gyulát, Kosztolányi Dezsőt, Babits Mihályt, fordításukhoz – nyelvtudás híján – egyetlen horvát pályatárs sem vállalkozott. Matoš pedig – költőhöz méltatlan módon – színvonalatlan publicisztikában rágalmazza nyelvünket, magyarságunkat, kultúránkat.

Ebben a közegben tűnik fel 1914-ben, s válik 1919–20-ra beérkezett alkotóvá (költő, novellista s drámaíróként egyaránt) egy huszonéves ex-kadét, a Ludovikáról szökés miatt „kicsapott” tisztjelölt, aki egyenesen Ady lírájának bemutatásával fogja motiválni a horvát társadalomban meggyökeresedett negatív magyarságképet.

Krležát – úgy vélem – nem kell bemutatni a magyar olvasónak, műveinek magyar nyelvű kiadásai, budapesti és vidéki színpadi sikerei s az egyre

38 A kérdésről l. bővebben idézett munkánkat, István Lőkös: *Erlebnisse und Rezeption*. Krežas Kerempuh-Balladen aus ungarischer Sicht. Id. kiad.

39 Vaso Bogdanov: *Hrvatski narodni pokret*, 1903/4. Zagreb, 1961; Perényi József – Arató Endre: Jugoszlávia története. Bp., 1961, Tankönyvkiadó, 216–217; Ferdo Šišić: *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb, 1962, 460–462; Sokcsevuts Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Bp., 2011, Mundus Novus.

40 Lőkös István: Trianoni veszteségünk: Milan Šufflay. *Magyar Szemle*, 2021, 3. sz., 31–32.

gyarapodó, róla szóló szakirodalom tette – tehette – őt ismertté s talán egy szűk intellektuális körben népszerűvé is.

A magyarországi: Pécsen és Budapesten töltött öt tanév – a hadtudományi ismeretek mellett – kiváló magyar nyelvtudással és műveltséggel ajándékozta meg Krleža Frigyes (alias Miroslav Krleža) növendéket, aki a fényes tiszt karriert odahagyva horvát íróvá lett. Már 1922-ben közreadott *Petőfi i Ady dva barjaka madžarske knjige* (Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója) című terjedelmes dolgozata sejtette: a modern (20. századi) magyar költészet csúcsát számára Ady jelentette. A húszas-harmincas évek fordulóján – Krleža költészetét méltatva – egy horvát kritikus fel is vetette: jó lenne megvizsgálni a költő Krleža poézisét az Ady-líra tükrében – lévén, hogy verseiben itt-ott felsejlenek az Ady-líra futamai, képei. A reakció: kategorikus tagadás. Rilke-esszéje lábjegyzetében Krleža kijelenti: „Ady énrám soha és sehogyan sem hatott, Adyval ... igen későn ismerkedtem meg: kilencszázhuszonkettő körül.”⁴¹ Az állítás persze nem igaz. Naplójegyzetei tanúsítják: 1916-ban már pontosan értette/ismerte az Ady-líra jelentésvilágát. Ilyeneket ír: „Petőfitől Adyig. Hungáriától (extra Hungariam) Hunniáig sejthető a diagnózis lehetősége, hogy a magyar helyzet nem egészséges.” Majd meg: „Ady Hunniája a mai magyar valóság képlete.”⁴² Tagadó gesztusára még inkább rációfol 1919. január 29-én a *Riječ SHS* című zágrábi napilapban közzé tett Ady-nekrológja, amelyben tömören, alapos életmű-ismeretre valló sorokban szól az elhunyt magyar pályatársról. Mint mérvadó dokumentumot – kivonatossan bár – elkerülhetetlen e helyen idézni: „Ha maholnap valaki Kelet és Nyugat, Európa és Ázsia összeütközéséről fog írni, feltétlenül a *magyar lélek*, e furcsa mozaik analízisébe kell bocsátkoznia, amelyben mint valami kaleidoszkópban, a Duna-medence minden népének és fájának sajátosságai egymásba játszanak... Ady Endre mindannak fájdalmas szintézisét jelenti, ami e földgolyón magyar. A magyarság pedig nem jelent mást, mint fájdalmat... Ady... huszonegy éves korától..., amint kiadta a *Versei*nek első kötetét, mindig a csúcson állott ... Mint költő elődei..., *Balassa* (sic!) és *Kazinczy* és *Petrović-Petőfi*, a magyar faj újjászületéséről dalol. Versei, a *Vér és arany* és az *Új versek* a magyar költészet határköveit jelentik.”⁴³

Miként a szomszédos népeknél mások is, Krleža Ady mellett „az új Magyarország” legfontosabb tényezői egyikeként Jászit említi, aki a nemzetiségi kérdés politikusaként vonta magára Ady figyelmét, amely kérdés a korabeli konzervatívok és progresszívek közötti viták ütköző pontja volt, s amely vitákat – naplója szerint – illegálisan, fiatal ludovikásként maga is megismerte.⁴⁴

41 Miroslav Krleža: *Kirándulás Oroszországba. Esszék*. Bp., 1965, Európa, 392.

42 Miroslav Krleža: *Davni dani. Zapisi 1914–1921*. Zagreb, 1956. Magyarul: Uő.: *Versek. Emlékiratok*. Bp., 1965, 398.

43 Közli: *Népszabadság*, 1997. május 1. Fordította: Vujicsics D. Sztoján.

44 Lőkös István: *A Kaptoltól a Ludovikáig*. Id. kiad. 75–80.

Három év múlva a zágrábi *Nova Evropa* című folyóirat lapjain lép elő újabb, a teljes Ady elmélyült ismeretéről tanúskodó „önvallomással”. Nagy ívű dolgozatot ír, amely előképe az 1930-as *Madžarski lirik Andrija Ady* (Ady Endre, a magyar lírikus) című esszének. Bővebb kifejtése ez az írás mindannak, amit idézett nekrológiájában érintett, de bőven van többlete is. Egyfelől Ady költészetének legsajátosabb vonásaira irányul figyelme: a kuruc versek, a halál poézis, a „magyar, oláh, szláv bánat” üzenete, Ady nyelvi archaizmusainak esztétikumot hordozó rétegei, az Ady-versek sajátos akusztikája, az Ady-líra társadalompolitikát érintő szegmentuma. Ez utóbbit s Krleža egykorú magyar társadalomképét szemléltetendő idézzük a tanulmány alábbi részletét: „A szociológus Jászi (a *Világ* című napilap és a *Huszadik Század* című szemle) körül csoportosuló fiatal értelmiségiek és a *Nyugat* haladó szemléletű íróinak csoportja, néhány haladó, ... demokratikus párt liberális törekvései (Károlyi) és a Renner-féle szociáldemokrata filiálé – mindez a grófi, vármegyei, feudális dzsentri-mentalitás erődítményeinek kapuit döngető megnyilvánulása volt, amelynek hordozói az ország szuverenitását adták el a fekete-sárga dinasztíának...”⁴⁵

E szociológiai vázlat skiccelése mellett nem feledkezik meg a modern magyar irodalom jelenségeinek minősítő jelzőkkel teljesebbé tett, az Ady-életmű tágabb irodalmi spektrumának felvázolásáról sem. A fent idézett társadalmi közegben jelent meg – mondja – a magyar irodalom színpadán „a nagy tehetségű, fiatal Móricz Zsigmond, az ellentétek bizarr lírikusa Kosztolányi... , Babits, a nyelv virtuóza, aki a modern líra legjobb eredményeit ötvözte a magyar aszszonánccal, és a tehetséges kritikusok egész légiója, akik egyöntetűen bizonyítják, hogy az új magyar irodalom színvonala elérte a korszerű európai szintet.”

Ismeri a *Halottak élén* kötetet, amelynek komor képvilága, a háború poklát, értelmetlenségét idéző dalait olvasva fogalmazza meg annak sommás, a Crnjanskiéval rímelő ítéletét: „Ez a háború idején készült kötet az európai pacifista irodalom legerőteljesebb pendant-ja.”

„Ady énrám soha és sehogyan sem hatott” – idéztük az imént Krleža valamikor a harmincas évek legelején papírra vetett tiltakozását az Ady-hatást feltételező kritikus szavaira reagálva. S lám: a *Srpski književni glasnik* című szerb folyóirat 1931-es évfolyamát fellapozva egy adys akusztikájú Krleža-verset olvashatunk (*Tužaljka nad crkvom* = Siratóének a templomnál a címe, szó szerint: a templom felett), amelyet már első olvasásakor ösztönösen a *Sírni, sírni, sírni* című Ady-vers parafrázisaként definiálunk. Hangulatisága, rímtechnikája, infinitivuszai a recepció tényét sejtetik. Az Ady-vers ismertségét feltételezve ezúttal csak a Krleža-parafrázist idézzük:

45 Az idézett Krleža-tanulmány lelőhelye: *Nova Evropa* 1922. Knj. 4., 341-354. A tanulmányból vett további idézetek is innen valók.

Pred crkvama klečati, prositi, moliti,
i bližnjeg ko sam sebe voliti.

Graditi baršun i skerletne cvijetove,
osvajati gradove, podjarmiti svijetove.

Gubavce dvoriti, s ludama vikati,
čupati kose, od očaja rikati.

Graditi palače, iskopati kipove
vječnost ispijati na plamene kipove.

U čohi, bosonog, gladan, se skitati,
slijepca na mostu za blagoslov pitati.

Klati se, gostiti, smijati, trovati,
u poroku sagnjiti, umorstva snovati.

Gdje viteška je luda koja tako može
da ponosi ti slavu, nerazgovetni Bože?

Templom előtt térdepelni, imádkozni, esedezni,
Felebarátunkat magunkként szeretni.

Bársonyt szőni s rá bíbor virágokat,
városokat hódítani, leigázni világokat.

Leprásokat ápolni, bolondokkal üvölneni,
hajunkat kitépni, rémülettől ordítani.

Palotákat építeni, szobrokat faragni,
lángoló romokon az örökkévalóságot kiinni.

Daróban, mezítláb, éhen kóborolni,
világtalan áldásáért hídon könyörögni.

Verekedni, lakomázni, hahotázni, rontást tenni,
bűnben elrothadni, gyilkosságot kitervelni.

Hol van az a démon, ó félelmetes Isten,
Ki e szörnyű dicsőséget vállra venni merje?

Az Ady-vers hatására utalnak a két soros strófák, a páros rímek, az igék infinitívuszai (klečati, prositi, moliti, voliti, graditi, osvajati, čupati, rikati stb.). Nyolc infinitívusz rímképző funkciót kap, ami a vers akusztikájának kelléke. Állítható: Krleža infinitívuszai – akárcsak Adynál – a feszültségteremtés eszköze is, egyben a költő zaklatott érzelmvilágának kifejezője.

Nem kétséges: ez a vers, még inkább az 1930-as Ady-tanulmány elmélyült Ady-stúdiumokat feltételez. Krleža, élete e válságos, jobb és baloldali támadások kereszttüzeiben⁴⁶ zajló életszakaszában az esszéírás fellegvárába menekül: a világirodalom s a tudomány nagyjairól értekeznek. Rilke, Proust, Shaw, George Gross, Thomas Mann, Stefan George, Karl Kraus, Hofmannsthal, Erasmus, Hermann Bahr munkásságát tanulmányozza s méltatja – beleértve az Ady-életművet is, amelyet immár világirodalmi kontextusban tesz mérlegre. Krleža itt, nyolc évvel korábbi értekezéséhez képest sok tekintetben árnyaltabb Ady-képet rajzol. A horvát Matoš és az osztrák Rilke, Karl Kraus és az orosz Blok életművének párhuzamával Ady lírájának forradalmi tendenciáira utal. Hangjának, stílusának átfűtöttsége láthatóan erőteljesebb, hevesebb lesz, amikor a magyar költő Ausztria- és Bécs-ellenességét, negyvennyolchoz és Petőfi örökségéhez való viszonyát, háborúellenességét írja le. E Krleža vázolta Ady-képben a kelet- és közép-európai problémák egész sora vonul fel. Ady a nagy kataklizmák poétájaként áll előttünk, aki „a tatártól, töröktől felégetett kicsiny házak” lakóinak a „fekete-sárga bécsi bérencekkel” való „huzakodásairól” énekel, aki „a kilencvenes évek fekete-sárga és piros-fehér-zöld prosperitásának látszólagos növekedése idején nevelkedve szüntelenül kossuthosan, negyvennyolcasan, márciusian és petőfieskedően érzett”, aki „utolsó napjáig engesztelhetetlenül Bécs-ellenes maradt”, „akinek szívét... az osztrák puskatások” törték össze, aki „kilencszáztizennegyben az egész magyar költészettől csillagászati távolban találta magát”.

Az Ady-líra grandiózus építményének rejtekútjait, kincseskamráit bejárva veszi szemügyre a költő versépítő motívumait éppúgy, mint „rímeinek sajátos muzsikáját”, amely szerinte nem volt más, mint a „francia impresszionizmus behatolása egy elmaradott területre”.

A dolgozat – miként már Németh László hangsúlyozta – számunkra különösképp lényeges eleme annak „kelet-európai szempontja”. Ady közép- és kelet-európai szellemi-lírikusi rokonai sorakoznak fel, azt a kontextust prezentálva, amely semmivel sem jelentéktelenebb a nyugati előzményeknél. „Blok Ismeretlen Hölgye, akit a szentpétervári éjszakákon álmodott meg, ugyanúgy a késői verlainéizmus magasabb absztrakt vonalán született meg, mint Rilkének Lé-dáról írt strófái, vagy Ady Mylittája. Blok szkíta hátterének élménye a lengyel Tuwim zsidó elnyomottságához, Ady pedig amidőn a magyar-hun abszurdum fölött kesereg, Matošsal és Matoš sztarcsevicsi lamentációival rokon. Mindaz,

46 Krleža e korszakbeli küzdelmeiről I. Stanko Lasić: *Sukob na književnoj ljevici, 1928–1952*. Zagreb, 1970, Liber, 323.

ami a cseh lírában Bezruč körül történt, Ivo Andrić és Crnjanski között sok lírában jelentkezik. A Stephan George-Hofmannsthal német lírai komplexuma megfelel a Baljmont-Hippius [Zinajda Gippiusz] orosz komplexumának és Cankartól Žsupančičon, Murnon és Kettén át egészen Albrechtig terjedő szlovén líra egyezik a Matoš és epigonjai körüli horvát lírai helyzettel.”

A közép- és kelet-európai szimbolizmus Szentpétervár–Prága–Budapest–Zágráb–Ljubljana–Bécs koordinátáit érintő vonulata „visszatükröződése egy állapotnak, amely ott rohad az európai erőd falai alatt, az európai civilizáció... közelében... számtalan művelődési és történelmi ok kínai falával elválasztva tőle.”

E sajátos, a nyugat-európai modernizmus emlőin nevelkedett, de eredeti színvilágot, karaktert tükröző közép- és kelet-európai szimbolista-impreszionista költészet koordinátarendszerében Ady lírájának – vallja Krleža – kiemelkedő szerep jut. Definíciója szerint a lírikus Ady „jelentősége abban van, hogy... a magyar sors török-tatár és mongol mélységében reszkető nagyvárosi sznobizmus tökéletes feleslegességének őszinte irodalmi kifejezését adta”.

Már az 1922-es tanulmány lapjain megjelenő, az Ady-líra archaikusságát, nyelvi virtuozitását dicsérő sorait és azt a néhány strófányi fordításszöveget olvasva – amelyet/amelyeket illusztrációnak szánt – felsejlik a hipotézis lehetsége: Ady kuruc verseinek, archaizmusainak nyomait célszerű keresnünk a *Kerempuh-balladák* strófaiban. Feltevésünket Bori Imre szavai erősítik meg: Ady verseinek jobbra töredékes fordításaival Krleža a „...magyar költő legerőteljesebb, »legnagyobb« szerbhorvát megszólaltatója lett, s a kuruc versekre való figyelésével, Ady költői archaizmusainak a tanulmányozásával mintegy a maga előkészületeit végezte híressé vált *Kerempuh-balladáinak* megírásához”.⁴⁷

Noha Krleža a *Sírni, sírni, sírni* kivételével Ady verseit csak töredékesen fordította horvátra, elsősorban tanulmánya állításait bizonyítandó/illusztrálendő, azokkal mégis felülmúlta szerb elődeinek legjobb kísérleteit is. Szemléltetésképp *Az eljátszott öregség, A Halál Rokona* s persze a *Sírni, sírni, sírni* strófái/szövegei éppúgy idézhetők, mit a *Krónikás ének 1918-ból*. S persze a már fentebb tárgyalt remeklés is az infinítívuszokkal a *Tužaljka nad crkvom* strófaiban.

E fordításokat a *Petrica Kerempuh balladáival* együttolvasva meggyőződhetünk: a 20. századi horvát líra e korszakos műve Ady költészetének inspirációja nélkül talán meg sem született volna. A kuruc versek archaikus nyelve mély impressziókról tanúszkodó gondolatokat fakaszthatott a balladák majdani szerzőjében, s e régies versnyelv idézhette fel benne gyermekora kaj-dialektushoz kötődő élményeit s emlékeit: a nagyanyjától hallott és megtanult szavak, rigmusok, közmondások, a népi kozmológia fogalmi rajza bukkan elő tudata mélyéről, s rádöbben: az illír mozgalom súlyosan vétkezett a 16. századtól a 19. század elejéig prosperáló, a Varasdtól Zágrábig és Krapináig terjedő térségben irodalmi és köznyelvként honos nyelvjárás defenzívába kényszerítésével. Ezt a nyelvet „a mi illírjeink hullaként hajították ki az ablakon” – írja a *Balladák* megírását

47 Bori Imre: i. m. 66.

követően, évtizedekkel később.⁴⁸ A *Balladák* egyik első méltatója, a színház- és drámatörténész Slavko Batušić szerint a palotákból az udvarokra és a fészerekbe szorult vissza a *lingua kajkaviana*, s csak népnyelvként élhetett tovább. Nyelvi szépségének tárháza régen volt szerzők (Juraj Habdelić, Ivan Belostenec, Andrija Jambrešić) dikcionáriumaiban, imádságos könyveiben szunnyadtak, s legfeljebb Tituš Brezovački ma is játszott színdarabjai (pl. a *Matijaš grabancijaš dijak*) révén öröklődtek tovább.⁴⁹ Nem kétséges: Ady kuruc versei nyelvi varázsának meghatározó szerepe volt a kaj nyelvjárásban rejlő lehetőségek felismerésében, amiről maga Krleža ezt írja a *Balladák* Csuka Zoltán által magyarártott edíciója lapjain: az a költői téma, amely a Kerempuh-versekben „megszóal”, „egy rég elfelejtett nyelven kerül elmondásra, olyan nyelven, amely ma már mindenfelől sebeket kapott, s amely ma már inkább különös, spiritiszta szeánszokon mozog, mint a sírok fölött, semmint élő szó, s amelyről a szerző is meg volt győződve, hogy nyelvi rejtvényt képvisel, s így alkalmas arra, hogy a líra egyik legnehezebb témáját lehessen kifejezni”.⁵⁰

A nyelvi inspirációk mellett feltételezzük: a kaj idioma textusainak világa a régi Szlavónia, azaz a Szent László óta sajátos, a Velebiten túli Horvátország társadalmi struktúrájától eltérő szociális, rendi szövődéket jelent, amelynek már a szomszédsága másféle (Magyar Királyság, osztrák–német területek), s a magyarországgal rokon módon alakuló műveltsége, irodalma van. Lakosságának történelmi sorsa is a magyarokéval rokon, s innen kölcsönzik Szent László korától Pázmány Péteren, a bibliafordító Nikola Krajačević Sartoriuson át Nyéki Vörös Mátyásig, a *Pavlinka pjesmaricáig* (Pálos énekeskönyv), a középkori szakrális elemeket s a barokk kultúrát, de még a magyar ortográfiát is. E kaj nyelvi tradíciónak tulajdonítható, hogy Krleža készül *Ady Endre, a magyar lírikus* című tanulmányában már részletesen interpretálja az archaikus nyelvezetű kuruc verseket, s ahogy „Ady jelképei a történelmi valóságot kapták háttérnek ezekben a versekben, úgy kap a Krleža látta valóság a költő kifejezésében ugyancsak történelmi valóságot háttérül. S nemcsak háttérül, hanem olyan anyagot, amelyben a válságos jelenről alkotott véleménye formálódott. Nemcsak balladáit repertoárjának nagy része vonul fel az Ady-vers jellemzésében, hanem megszólaltatja a Krónikás ének 1918-ból fordításával azt az archaizáló hangot is, amely a Kerempuh-balladákat befutja.”⁵¹ S ezzel máris az Ady-recepció újabb tényét konstatáltuk, amely ez úttal még a műfordítás szintjén valósult meg. Íme egy strófa példaként:

48 Idézi Lukács István: *A passióhagyomány a horvát irodalomban*. Bp., 2008, ELTE Szlav Filológiai Tanszék, 109.

49 A kaj horvát irodalomról I. Lőkös István: *Litteratura kajkaviana. A kaj horvát irodalomtörténet magyar szemmel*. Bp., 2014, Kairos, 416.

50 Miroszláv Krleža: *Éjszakának virrasztója*. Petrica Kerempuh balladáit. Bp., 1959, Helikon, 136.

51 Bori Imre: *Miroslav Krleža*. Újvidék, 1976, Forum, 127–128.

Ady:
Iszonyú dolgok mostan történülnek,
Népek népekkel egymás ellen gyűlnek,
Bűnösök és jók egyként keserülnek
S ember hitei kivált meggyöngülnek.

Krleža:
Strašne se stvari sada događaju,
dobri i zli se tuku i svađaju,
narodi jedni druge gađaju,
mjesto dobrote se zlodjela rađaju.

És mindjárt tegyük hozzá: hangulatiságával, képeivel, de mindenekelőtt akusztikai effektusaival – miként egy zenei parafrázis – szólal meg majd a *Mizerere Jeruzalem* (Jaj neked, Jeruzsálem) című balladában ugyanez a komor hang és látomásosság, most már a kaj dialektusban hangszerelve:

Razmetali su luctvo kak gingave cigle,
človeka človek išče: iglu glavič igle.

Kusa kervava rastergali ku su,
Luctvo se vtaple v sramoti i v gnusu.

Mint romlandó téglát szétszórták a népet,
Ember keres embert; tépettet széttépett.

Embert véres kutyák széjjelmarcangoltak,
a népek szégyenbe s mocsokba fulladtak.
(Csuka Zoltán ford.)

A Kerempuh-balladák textusait az iménti példa tükrében olvasva, további, az Ady-líra recepciós példáira bukkanunk. A balladáskönyv egyik funkcionális szereppel bíró darabja, a *Werbőczy*. A 16. századbéli parasztttragédiát idéző további balladák az egész balladáskönyv gerincét alkotják, ebbe a kontextusba illeszkedik a *Werbőczy* is. A kisebb ciklusként felfogható textusok együttese a horvátországi parasztfelkelés történetjének foglalatja. A következő versekről van szó: *Petrica és az akasztottak*; *Vigilia avagy éjszakai strázsák*; *Szelek szárnyán*; *Khevenhiller*; *Harc a sziszeki bástyák alatt*; *A Medvednicán*; *A kínpadon*; *Sziszeki sírásók temetési éneke*; *Krónika*; *Werbőczy*; *A ködben*.

A *Werbőczy* című ballada a magyar jogtudós *Tripartitum*ára alludál, amely a Dózsa-féle parasztfelkelés leverése után készült, s a jobbágyságot rendszabályozó paragrafusai alapján küldték tűzhalálba Gubec Máté és Gregorics Éliás lázadó horvát parasztleányok. A *Lamentáció az adókról* című ballada Dózsa-

motívumának előzményét a *Dózsa György unokája* című Ady-versben leljük meg, („Dózsa György unokája vagyok én, Népert síró bús, bocskoros nemes...”), amely a ballada alábbi soraiban visszhangzik:

Kmeta Dožu kmeti rastergli ze zubi kak cucki...
Naj nam rastolnače: kaj je i to bilo lucki?
Biškup je Gubca spekel kak goluba v rajngli.

Dózsa Györgyöt ebekként jobbágyok tépték.
Magyarázzák meg ezt nekünk: ez volt az emberség?
Gubcet a Püspek galambként serpenyőn süttette.
(Csuka Zoltán ford.)

A balladáskönyv Ady-vonatkozásainak tematikai és képi rétege az Ady-recepciónak csupán az egyik síkja. Ady-hatást kell feltételeznünk az archaizáló költői nyelv horvát előzményeinek megválasztásában is. Amikor Krleža a kaj nyelvesség mellett döntött, példaként Ady kuruc versei mellett a magyar pályatárs bibliai nyelvi orientációja is inspiráló tényező lehetett. Barta János tanulmányából tudjuk: mily mértékben gazdagították Ady verseinek formanyelvét, költői világát az antik és a bibliai motívumok.⁵² A Messiás, Jézus kereszthalála. Júdás árulása, Lázár feltámasztása, Éliás próféta, Mária, Veronika, Babilon, Dávid és Góliát – a legkarakterisztikusabb példák. „Jöttem a Gangesz partjairól”, „duhaj kedvek Eldorádója”, *A Bölcs Marun meséje: „Minden ékes szerelmi kert // Marunnak fizette adóját”*, *A Sion hegy alatt* – sorolhatjuk a konkrét példákat. Krleža balladáiban a szakrális motívumok példái nem a Károli Biblia horvát párja: a Primož Trubar tübingeni, urachi műhelyében készült, a mai horvát nyelvi standardhez közel álló protestáns Szentírás, hanem a horvát kaj nyelvű barokk irodalom már említett, kaj dialektusban alkotó szerzők, mindenekelőtt a jezsuita szótáríró és hitszónok: Juraj Habelić, a történész, zágrábi kanonok: Antun Vramec s persze a bibliafordító, Káldi György magyar fordítása alapján dolgozó Nikola Krajačević Sartorius. E jobbára a barokk prédikációk stílusát követő s dörgedelmeit idéző, a mai nyelvhasználat nézőpontjából nem éppen szalonképes textusok az egész balladás könyv nyelvi rusztikusságának forrásai. Egy Habelić-szöveget idézünk példaként, amely a *Planetárium* című ballada motója is: „Latrok, kurvák, boszorkányok, uzsorások, gyűlölködők, hamis tanúbizonyoságot tevők, azok, akik a szegény özvegyasszonyokat s a szűkölködőket megsanyargatják, a vétkeseket mentegetik, hivalkodókat, fősvényeket, gonosztevőket, tolvajokat, rablókat, gyilkosokat nem szükséges más országokban keresgelnünk, van belőlük ez mi nyavalyás szlavón zugunkban elegendő.”⁵³

52 Barta János: Khiméra asszony serege. Ady képzet- és szókincséhez. In uő.: *Klasszikusok nyomában*. Esztétikai és irodalmi tanulmányok. Bp., 1976, Akadémiai Kiadó, 452–471.

53 Miroszláv Krleža: Éjtszakának virrasztója... Id. kiad. 105.

Az Ady-recepció példáit fürkészve a *Balladák* textusaiban számos további, Ady hatására utaló motívumra lelhetünk. A *Vér és arany*. Krleža egyik kedvelt Ady-kötete. Címe jelzi: a vér fogalma egyik meghatározó motívuma a versgyűjteménynek, de az Ady-életmű egészére figyelő olvasó gyakran szembesül a további kötetekben is a vér képalkotó szerepével. Íme néhány, a recepció tényét is reprezentáló példa: **Ady:** *vér csurran, ömlött a vér, hull a vér*, **Krleža:** *teče krv, (folyik a vér), teče krv zbog žene (az asszony miatt folyik a vér)*, **Ady:** *véres szívem, véres szívünk, véres szívünkért*, **Krleža:** *srce mi kroava (én véres szívem), u kroavom srcu (véres szívemben), kuhaju kroava srca (véres szíveket főznek)*, **Ady:** *vér felhők futnak szabadon*, **Krleža:** *oblaci krvavi lete (véres felhők szállnak). juriš oblaka u šredvečerke krvav bio (véres volt a felhők rohama az alkonyban)*, **Ady:** *megdühödött poklok, véres, bomlott...*, **Krleža:** *teče na oltaru ludoga boga rata ljudski krv (a háború örült istenének oltárán folyik az embervér)*. A *Halottak élén* talán legdrámaibb versében (*E nagy tivornján*) „koponya-pohárba” „véres bor csurran”, „Világ, idd ki fenékig”. A morbidnak tűnő kép *A ködben* című Krleža-balladában ekképp visszhangzik:

Kervava magla v megli karvi,
kadaver blatu,
v lobanji červi.

Véres köd a vér kódében,
hulla lenn a sárban,
koponyában féreg férgen.
(Csuka Zoltán ford.)

A példák bővíthetők.

Az Ady költői képeit gyarapító szavak, toposzok, motívumok sorából ezúttal *zsoltár* szavunkat emeljük ki. A bibliai műfajt jelölő fogalmat az irodalmi horvát mellőzi, a kaj nyelviségben viszont évszázadok óta honos. Az ószövetségi zsoltár mint költői alkotás Adynál – miként az Ó és az Újtestamentumból származó más motívumok is (Golgota, Messiás, Júdás, Hozsánna, Babel, Jehova, Heródes, Sion) – képalkotó funkciót kap. A motívum közvetlen forrása a *Zsoltárok könyve* mellett Adynál Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai. A *zsoltár* fogalmának Adynál jellegadó funkciója van, nemcsak hangulati tényező, költői képként a versstruktúrában is szerepet kap.

A 16-tól a 18. század végéig a régi Szlavónia területén irodalmi nyelvként élő kaj dialektus szövegelemékeinek világát, szókincsét kitűnően ismerő Krleža az Ady-versek bibliai motívumainak, így zsoltármotívumainak hatására – úgy tűnik – tudatosan nyúl az említett kaj szövegekhez, amelyekben gyakran megjelenik – mint magyar jövevényszó(!) – a *žoltar*. S ha Adynál e motívum forrásaként a Károli Bibliát és Szenci Molnár genfi zsoltárfordításait tartjuk számon, úgy Krležánál a kaj irodalom potenciális forrásaira is utalhatunk, amelyek annak barokk kori alkotásaiban lelhetők fel. Íme a példák, Juraj Habelić: *Zerczalo*

Marianzko (Mária tükre): „najprvo šest sto krat je redom poklekala na kolena, zatem cel je žoltar stoječi ki u sebe sto i pedeset psalmušev zapira molila” (legelőbb hatszázszor térdre borult, azután az egész zsoltárt állva, mind a százötven psalmust elimádkozta; Juraj Habledi: *Pervi otcza nassega Adama greh* (Ádám ősszülők első bűne) „oni na korusu Davidov žoltar spevaju (azok a kóruson Dávid zsoltárát éneklik); *Szobotni kinch Blasene Devicze Marie* (A Boldogságos Szűz Mária szombati kincse): „kotera su pisana na pravde Mojžeševu i v profétah i vu žoltareh” (amelyek meg vannak írva a Mózes törvényeiben és a profétáknál és a zsoltároknál); Nikola Krajačević Sartorius: *Sveti Eoangeliomi* (A Szent Evangéliumok): „vu žoltaru sto i četrtom” (a száznegyedik zsoltárban).

Ady zsoltár-élményének szakrális valóságát Krleža maga is megismerte. Pécsi kadét és pesti ludovikásként – szóbeli emlékezései szerint – évfolyamtársai társaságában olykor látogatta a kálvinista istentiszteleteket is. E szertartás, ennek a katolikus liturgiától eltérő volta legalább annyira impresszionálta, miként gyermekkorában a katolikus mise (rendszeresen ministrált) barokk csillogású s a középkori egyházi dráma hangulatát idéző ceremóniája. Lírikusi érzékenységét-fogékonyságát példázza Ady: *A Kalota partján* című versének reflexiója 1930-as Ady-tanulmányában: „A mindennapi események megrajzolásában Ady tárgyilagos, férfias és kemény. Parasztjai, midőn a júniusi napsütésben kijönnek a templomból, hímzéseik fehér-sárga tarkaságában s méltóságteljes fejük nyugalmaival, melyből lassan füstölög el a papi szó, egybekeveredve a rétek illatával: ez a kép kálvinistásan kemény.”⁵⁴ A kálvinista istentisztelet gyülekezeti énekeivel, mindenekelőtt Szenci Molnár veretes nyelvén és Thodore de Béza (Bèze) és Louis Bourgeois dallamaival felhangzó „százötven genfi zsoltár” s a dicséretes, a retorikailag mindig jól felépített prédikáció, a Károli Gáspár nyelvén elhangzó, választott igeszakasz felolvasása – mindez ott érezhető az Ady-vers lüktetésében. Bizonyára az *Egy régi Kálvin-templomban* sorai sem hagyták érintetlenül.

Krleža a műfaji többszólamúság írója: költő, novellista, dráma- és regényíró, esszéista s olykor publicista is. E műfaji többszólamúság az évek múlásával némileg szűkül: élete utolsó évtizedeiben elsősorban dráma- és regényíróként volt aktív részese a *litteratura croatica* egyre gazdagodó 20. századi történetjének. Az 1962-ben – kezdeményezése nyomán alapított – akadémiai periodika: a *FORUM* kezdi közölni életműve és életpályája summájaként is értelmezhető regényét, a *Zászlókat* (*Zastave*). E monumentális monarchiaregényben is ott munkál az Ady-élmény.

Az Ady-tanulmány megjelenése óta mintegy három évtized szaladt el, ám a magyar pályatárs életműve, annak varázsa még mindig eleven, amely a Kerempuh-balladák meghihetése után újra és újra műformát keres – ismételten „cáfolva” az egykori tiltakozást: „Ady énám soha és sehogyan sem hatott...” De idézhetünk újabb, a *Zászlókat* megelőző évekből naplóbejegyzést is, amely

54 Miroslav Krleža: Ady Endre, a magyar lírikus. *Híd* (Újvidék), 1957, 1. sz., 11. A tanulmány szövegét a továbbiakban is innen idézzük.

szintén fenti „cáfolatának” ellentmondó dokumentumként tolakszik a kutató elé. Az 1940-es években jegyzi naplójába az alábbi sorokat: „A magyar nyelv a fejemben lakik és egész emeleteket foglal el benne, azok balkonjaival, folyosóival, ablakaival és alakzataival – agyam és tudatom hatalmas ballasztja és terheként. Itt élek e vendégemmel lakásunkban már negyven éve, tulajdonképpen társbérletben... Egyetlen horvát sort sem írtál le oly melegséggel, mint azokat a magyarokról szólókat – mondta Vlado Čerina –, amikor a Nova Evropában magyar variációim egyikét közreadtam.”⁵⁵

A Duna vallomása című Ady-vers 1930-as esszéje írása idején épp ilyen kitörölhetetlen élményként jelenik meg – az esszében is s évtizedek múltán is. A dunatáji regény világát – mondhatnánk – félig-meddig az Ady-élmény hozta világra, benne a „Dunának, Oltnak egy a hangja” motívum szikrázik – a perzsonifikált vén Iszter vallomásával bővülve: aki rezignáltan „mondja” meséjét, mely szerint „A Duna-parton sohse éltek, // Boldog, erős, kacagó népek?”

De nézzük: mit ír 1930-ban szerzőnk az Ady vallatta Dunáról s a magyar költő Duna-élményéről: „Ady a magyar alföld egyhangú, monoton bánatától sötét, nihilista jóslatokba merült. Tatártól, töröktől felégetett kicsiny házak, négy évszázados huzakodás a fekete-sárga bécsi bérencekkel, a kárpáti kráter átkozottsága a faj és a vér lázalmában, ez az akarat nélküli sváb-szláv-mongol-oláh sokaság; minden magasabb humánus cél, ideál nélkül, egyetlenegy álommal a szívében, hogy »zsiros semmi« legyen, ezek a sánta lovak és sárga vizek; mindez Adyban sűrűsödött össze ólmos rímekbe. A véres kérdések ... tömegén át a költő melankolikusan bámul a Duna látszólag mozdulatlan tükrebe a tömegének súlyos vízcseppjére meredve, mely kísértetiesen tovamozdul, elsuhan, (a régi Iszter) víztükreán pedig eltűnnek mind a hun, avar és magyar tömeg-amalgámok. Ady hallja, hogyan folyik a Duna, s vidáman elmos minden hazugságot, s mint valami szfinx, ironikusan csobog ez a sápadt, szörnyű víz már ezer év óta némán és szünet nélkül hordoz magával minden titkot.” Jelentősége van, hogy – a fenti gondolatokat illusztrálendő – hosszabb versrészlet fordításával toldja meg meditatív szövegét:

Mindig ilyen bal volt itt a világ?
Eredendő bűn, lanyha vétek...

A Duna-parton sohse éltek,
Boldog, erős, kacagó népek?
S halk mormolással kezdte a mesét
A vén Duna. Igaz az átok,
Mit már sokan sejtünk, ó, mind igaz,
Mióta ő zúgva kivágott,
Boldog népet itt sose látott.

55 Miroslav Krleža: Dnevnik 3. Sarajevo, 1981, 254.

A Duna-táj bús villámhárító,
Fél-emberek, fél-nemzetecskék
Számára készült szégyenkaloda,
Ahol a szárnyakat lenyesték
S ahol halottasak az esték.

A szemelvény Krleža Ady-átköltéseinek egyik legsikerültebb példája. A pikurális képzetként is ható Duna-kép perszonalifikált Dunája a *Zászlók*ban a krležai „Duna-variációk” sorában tükröződik – párosulva az ifjú ludovikás tisztnövénydek élményeivel, impresszióival, amelyek mindennapi látványt jelentettek számára pesti évei idején. A megszemélyesített vén folyó érzelmes kötődést, személyes látvány-élményt sejtet, amelyet a tartalmi kontextus színez, majd ismét egy-egy újabb Ady-élmény motivál. Már Bori Imre felfigyelt rá: a *Zászlók* Duna-rajzába a magyar költő egyik remekműve: *A nagy cethalhoz* című vers is „bele játszik”: „A folyó mentén, mintha valami bibliai óriás hal mellett lépkedne, Kamillnak kezdettől fogva újból és újból az volt az érzése, hogy a legendás, természetfölötti nagyságú cethal torka előtt áll, az a cet itt hever és úszik, és egyre növeli az időt...”⁵⁶ A nagytétényi Duna-szakasznál meditáló Kamill Emericzyben [Krležában] a Duna tágabb kárpát-medencei régióinak sorstörténetét asszociálja a folyó látványa – megint csak az Ady szerinti Kárpát-medencei történelmi sorsot vizionálva: „Isszák a fekete démoni lovak az alkony véres boltíve alatt a Duna vizét, az egyre komorabb és egyre vészteljesebb vizet, folyik a Duna az éjszakában, folyik csak folyik Stražilovo felé, ...Szendrő felé, Galambóc felé, a Vaskapu felé, a török császár országútjai kanyarognak az iszonyatosan sötét folyó mentén át a szerb Pasaşágon...”⁵⁷

Más helyen a regényben az Ady-vers parafrázisaként ható szöveg árulkodik a regénybeli Ady-recepció tényéről. „Ha élnek ma még a Duna mentén olyan bátor, eleven emberek, akik valamennyi dunai népnél szét tudnák zúzni a nacionalista hazugságok egész nyomorúságát...” – olvassuk a regény lapjain, s visszhangzanak bennünk *A Duna vallomása* fentebb idézett sorai.

Tovább lapozva a regényt, ott találjuk az Ady-vers inspirálta „Duna-variációk” egy újabb példáját Borongay Anna és Kamill Emericzy karakterizálásának egy pontján is, természetesen recepció funkcióban. A regényíró Krležát – megvalloottan(!) – *A Duna vallomása* inspirálta az alábbi szituáció leírásakor: „Anna elolvasta neki Ady egyik variációját erről a folyóról, a »vén ravasz rókáról« s van is valami ebben a vízben a vén, ravasz rókából, valóban mintha hízelegne az ember lába körül a parton, látszólag kedveskedő és ártatlan vad...” A „vén, ravasz róka”⁵⁸ szintagma itt is világos allúzió az Ady-versre, amellyel írónk önmaga cáfolja az életművére gyakorolt Ady-hatást tagadó nyilatkozatát.

56 Bori Imre: i. m. 46.

57 Miroslav Krleža: *Zászlók*, I. Bp., 1965, Európa, 576.

58 Uo. 578.

A teljes Krleža-életmű Ady-recepciójának témája bővebb, monografikus terjedelmű munkát kíván. Megírásának feltételei ma már adottak, az író hagyatékának kutathatósága biztosított, realizálása viszont tartós zágrábi kutatómunka függvénye.

(Folytatjuk)

